



Shahid Bahonar
University of Kerman

The Role of Banu Sahl in Diwan and Administrative Affairs and the Spread of Science in the Second and Third Centuries AH

Hassan Talai Korabaslu¹ , Masomeh Gharadaghi² , Nazli Eskandari Nejad³ , Mir Assad ollah Salehi Panahi⁴ 

¹. Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran. E-mail: hasan.tallayi@gmail.com

². Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran. E-mail: Masomehgaradagi90@gmail.com

³. Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran. E-mail: nazli.eskandarinejad@yahoo.com

⁴. Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran. E-mail: asadsalehi@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>12 September 2023</i> Revised: <i>28 October 2023</i> Accepted: <i>27 November 2023</i> Published online: <i>22 December 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Banusahl,</i> <i>Fazl bin Sahl,</i> <i>Hassan bin Sahl,</i> <i>Civil and administrative affairs,</i> <i>science and knowledge.</i></p>	<p>With the formation of the Abbasid caliphate, Iranian court elites were able to enter the Abbasid caliphate system and be effective in transmitting the traditions of the Iranian court and uplifting culture and civilization and transformation in the scientific fields. The Banusahl family is one of these families that entered the court of the Abbasid caliphate during Ma'mun's period and took over many affairs. In the middle history of Iran, the secretaries and divans, who often had Iranian origins, had an undeniable role in the stability and continuity of Iranian identity. By using their position in the eyes of governments that were mostly non-Iranian, they provided the basis for the continuation of Iranian culture. In the era of the Abbasid caliphate, considering that the Iranians were influential in the establishment of the caliphate, the Iranian elites, especially the court elites, were involved in the formation and continuation of the caliphate. The stability of the new Abbasid caliphate played a significant role. Of course, this importance is also rooted in their background of Iranian science. Considering that they had gained many experiences in the eyes of Bramke and on the other hand, the era of the Caliphate of Mamun is the era of the translation movement and the beginning of a scientific movement, this research tries to investigate how Banusahl was placed on the post of the ministry and the consequences of their presence in the institution. Ministry to investigate. The findings of this research show that the family Alam Dost</p>

Cite this article: Talai Korabaslu, Hassan; Gharadaghi, Masomeh; Eskandari Nejad, Nazli; Salehi Panahi, Mir assad ollah (2023). **The Role of Banu Sahl in Diwan and Administrative Affairs and the Spread of Science in the Second and Third Centuries AH**, Iranian Civilization Research, 5(2) 210-229.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/JIC.2024.21492.1201



English Extended Abstract

1. Introduction

This article deals with the role of the Banu Sahl family in Diwan, administrative affairs, as well as the spread of Science in the second and third centuries AH. This family could be effective in Diwan, administrative developments, and in the Bureaucracy affairs due to Diwan experiences and the teachings they had learned from Barmakids. On the other hand, in the era of the Ma'mun's caliphate, which is the beginning of the era of the translation movement, the era that was formed at the beginning of the third century and attention paid to different sciences and spread in different branches. In fact, a scientific movement was founded that formed the basis of Islamic Civilization. Due to their closeness with Ma'mun, Banu Sahl could be effective in the foundation of this scientific movement. Therefore, it is worthwhile to reconsider the consequences of their actions in these two fields during the Abbasid Caliphate and especially during the era of Ma'mun caliphate. The main questions of this research are about the role and extent of influence of Sahl family during the ministry in the Bureaucracy of the Abbasid Caliphate, or in other words, the consequences of their ministry.

2. Research Methodology

This research has been conducted with a descriptive analytical method, relying on library studies and with a historical approach. In this research, it has been tried to examine and evaluate historical data after gathering, and make a connection between them by using historical analysis.

3. Discussion

Hassan ibn Sahl and Fazl ibn Sahl, who were the children of Sahl, converted to Islam during the reign of Caliph Harun al-Rashid. Sahl had a high position in the presence of Yahya ibn Khalid barmaki to the point where Yahya barmaki entrusted some affairs to him. Sahl's position in the presence of Yahya Barmaki made him able to enter his children, Fazl and Hassan in to the ministry. At the beginning of the tenure, Fazl took over Yahya ibn Khalid's income and stewardship. Hassan ibn Sahl was assigned to the service of Ma'mun, after the acceptance of Islam. These Diwan experiences formed the basis for Sahl's children development in the bureaucracy of the Abbasid caliphate, on the other hand, the Sahl's family also attracted the support of the Barmakids - the family of Iranian bureaucrats - to his children, and deep relations were formed between these two families. The connection of the Barmakids and their support to the Banu Sahl's family continued among other Barmakids as well. Jafar Barmaki's residence in Taj Palace of Baghdad during Harun al-Rashid's time and maintenance of Ma'mun by him in the same palace, provided the basis for the presence and residence of Fazal ibn Sahl and Hassan ibn Sahl in that Palace, which was known as Ma'muniyah. The presence of Sahl's children in this palace could have been the reason they got closer to Ma'mun. Therefore, when Ma'mun became the governor of Khorasan, he took Sahl's sons with him to Merv. In most cases, Ma'mun consulted with Fazl ibn Sahl. After that Amin reached the caliphate, contrary to the will of Harun al-Rashid, he asked Ma'mun to withdraw from the government of Khorasan and allow him to send someone there at his will. Ma'mun didn't follow his wishes with the advice of Fazal ibn Sahl. The foundation of war was formed. Fazl ibn Sahl guided Ma'mun in the preparation of the war. Fazal ibn Sahl, with his advice, provided the basis for Ma'mun's victory over his brother Amin. In 196 AH, after that Ma'mun called himself Amir al-Mu'minin Caliph in his sermon, he tried to increase and promote the position of Fazl ibn Sahl. He gave him the command of the East and the West. A command that extended from Hamedan to Tibet and from the Persian Sea to the Dilam Sea. Therefore, Fazl ibn Sahl, who held the title of ministry and sovereignty of the army at the same time, and his flag was also raised on a double-headed spear, was given the title of Dhu 'l-Ri'āsatayn (head of the pen and war) by Ma'mun. In addition, he was paid three million dirham as a salary. The influence of Fazl ibn Sahl and his domination over Ma'mun caused all heads consult with him in many matters. Finally, because of Fazl position, He was killed by four of Ma'mun's agents in Sarakhs, at the age of 60 and in Sha'ban 202 AH.

English Extended Abstract

Hassanibn Sahl, along with his brother, also infiltrated in the Diwan of Ma'mun caliphate. In 196 AH, he was appointed to the head of Diwan-e kharaj. In 198 AH, after that Ma'mun won the war against Amin, the government of Iraq and all the regions that had been captured by Tahir Dhul-Yamīnayn, such as Jebal, Fars, Ahvaz, Basra and Kufa, were entrusted to Hassanibn Sahl, and Ma'mun asked Tahir to entrust all the territories seized to him and entrust the affairs of the provinces to Hassan ibn Sahl's successors. Hassan ibn Sahl also assigned all his agents to the provinces and cities. Hassan ibn Sahl was awarded the title of Dhu 'l-Kefayatain by Ma'mun. It seems by giving this title, against the title of Dhu 'l-Ri'āsatayn, which was awarded to Fazl ibn Sahel, Ma'mun has tried to raise Hassan ibn Sahel and honor his position.

Science-loving and science-seeking were one of the common features of Iranian Diwan families. This feature -science loving- also existed among Al-Sahl, although this feature could be influenced by their association with the Barmakids family. Ibn Faqih considers Fazl ibn Sahl, along with Abdullah ibn Muqafa, among those who can preserve the glory of the past era of Iranians. The common feature of these two people is their scientific endeavors, mentioning their names together shows the importance and scientific role of Fazl ibn Sahl, and always tries to preserve the scientific status of Iranians in the past. In addition to his background in science loving, Fazl ibn Sahl, due to his position and closeness to Ma'mun, who was always referred to as a political advisor, studied pre-Islamic books and the method of rule of the old kings, so that he could better help the caliph. Therefore, the Banu Sahl family loved science and books for various reasons.

Generally, Iranian scientists were promoted by Al Sahl or were supported by them, including Sahl ibn Harun ibn Rahiuni (D. 215 AH), an Iranian poet and writer, Shiite, Mu'tazili and Shu'ubi, who became the treasurer of the Bayt al-Hikma during Ma'mun period. Many of his works have been left. He donated the treatise he wrote about stinginess to Hassanibn Sahl.

Abū Zakarīyā' Yaḥyā' ibn Ziyād Farrā (D. 203 A.H) is one of the commentators of the second and third centuries, and he had done one of the interpretations of Ma'ani al- Qoran. Hassan ibn Sahl's interest and inquiry spirit about Qur'an made Umar ibn Bakir, who was one of his companions, introduce Farrā to him, and his interpretations of Ma'ani al- Qoran, which is one of the most important interpretations, were written with the support of Hassan ibn Sahl.

4. Conclusion

The consequences of Al-Sahl's presence in the ministry are mainly focused on two axes of scientific and Diwan issues. Banu Sahl, who were people and lovers of science like Barmakids and all the Iranian Diwan families, and supported scholars of various sciences. The support that allowed or promoted the position of scholars in the caliphate or was done financially, so various scholars were always gathered around them. Al-Sahl, who interested strongly in astronomy and astrology, supported the entry of astronomers into the Caliphate and provided the means for astronomy development. Sahl brothers who were also poetry lovers and were always admired by poets for their moral qualities, and so, writers and poets were also present around them. The result of supporting writers also led to the composition of many works in Arabic language rhetoric. The translation movement and Bayt al-Hikma were important events that became the basis of Islamic civilization. In the meantime, Banu Sahl, who always supported the scientists of different sciences in different ways, made Bayt al-Hikma more prosperous and did more translations and writings.

As stated in detail earlier, one of the consequences of the presence of the Banu Sahl family in the ministry during the Abbasid caliphate era is their role in the development of the bureaucracy. The Sahl family, who had been able to gain many valuable experiences by being close to the Barmakids and master at Diwan skills, were employed in the positions of the Diwan and the ministry during the period of Ma'mun. Banu Sahl, due to Diwan experiences and what Banu Sahl had learned from the Barmakids, provided the basis for stability of Ma'mun's caliphate, caused changes in the Diwan structure of the Abbasid caliphate; the script and letter-writing style underwent changes.

English Extended Abstract

By modeling the pre-Islamic administrative structure, Fazl ibn Sahl tried to implement extensive and innovative monitoring methods in the caliphate's Diwans. The performance of officials and governors of the States was heavily monitored. In order to advance their goals, Banu Sahl used the human factors they needed among the prominent Iranian Diwan elites and became the basis for their growth, as the Barmakids laid the basis for the growth of Banu Sahl. In fact, Banu Sahl tried to perpetuate the elitism character of the Iranian Diwans by selecting the Diwan elite. They brought many confidant and Diwan factors into the Diwansystem of the Abbasid Caliphate by elite selection.

نقش بنوسهل در امور دیوانی و اداری و گسترش علم در سده‌های دوم و سوم هجری

حسن طلائی کور عباسلو^۱، معصومه قره داغی^۲، نازی اسکندری نژاد^۳، میراسدالله صالحی پناهی^۴

^۱ گروه تاریخ، واحدشعبه، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. hasan.tallayi@gmail.com

^۲ گروه تاریخ، واحدشعبه، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران (نویسنده مسئول). Masomehgaradagi90@gmail.com

^۳ گروه تاریخ، واحدشعبه، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. nazli.eskandarinejad@yahoo.com

^۴ گروه تاریخ، واحدشعبه، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. asadsalehi@yahoo.com

چکیده	اطلاعات مقاله
با شکل‌گیری خلافت عباسی نخبگان دیوانی ایرانی توانستند در دستگاه خلافت عباسی ورود نمایند و به سهم خود در انتقال سنن دیوانی ایرانی و اعتلای فرهنگ و تمدن و تحول در عرصه‌های علمی مؤثر باشند. خاندان بنوسهل یکی از این خاندانها می‌باشد که در دوره مأمون و در دیوان خلافت عباسی راه یافتند و بسیاری از امور را در دست گرفتند. با توجه به آنکه آنها در نزد برامکه تجارب بسیاری را کسب کرده بودند و از دیگر سو عصر خلافت مأمون عصر نهضت ترجمه و آغاز یک جنبش علمی می‌باشد این پژوهش به دنبال این پرسش می‌باشد که سعی دارد قرار گیری بنوسهل بر مسند وزارت، چه پیامدهایی را در به همراه داشته است؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد خانواده علم دوست بنوسهل با حضور در دستگاه وزارت توانستند؛ با حمایت از دانشمندان زمینه ساز در تحولات علمی در عصر خلافت مأمون شوند و همچنین اقداماتی در جهت تحولات و ساماندهی دستگاه دیوانی و اداری انجام دهند. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکرد تاریخی انجام گرفته است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱ کلیدواژه‌ها: بنوسهل، فضل بن سهل، حسن بن سهل، امور دیوانی و اداری، علم و دانش.

استناد: طلائی کور عباسلو، حسن؛ قره داغی، معصومه؛ اسکندری نژاد، نازی؛ صالحی پناهی، میراسدالله (۱۴۰۲). نقش بنوسهل در امور دیوانی و

اداری و گسترش علم در سده‌های دوم و سوم هجری، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۵ (۲)، ۲۲۹-۲۱۰.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.



DOI: 10.22103/JIC.2024.21492.1201

۱. مقدمه

در تاریخ میانه‌ی ایران، دبیران و دیوانیان که غالباً خاستگاه ایرانی داشته‌اند در پایداری و تداوم هویت ایرانی دارای نقشی انکارناپذیر بوده‌اند. آنها با استفاده از جایگاه خود در نزد حکومت‌هایی که اغلب ایرانی نبودند، زمینه تداوم فرهنگ ایرانی را فراهم می‌نمودند. در عصر خلافت عباسی نیز با توجه به آنکه ایرانیان در استقرار خلافت تأثیرگذار بودند، نخبگان ایرانی به ویژه نخبگان دیوانی در شکل‌گیری و استمرار و ثبات خلافت نوبنیاد عباسی نقش چشم‌گیری داشتند. این نخبگان که عمدتاً به شکل خاندانی وارد دستگاه دیوان سالاری خلافت عباسی می‌شدند، نقشی به سزا در احیاء فرهنگ و تمدن ایرانی و استفاده از پیشینه‌ی دیوان سالاری در رشد و ثبات دستگاه دیوانی خلافت داشته‌اند. همچنین به سهم خود می‌توانستند نقشی موثر در رونق حیات علمی زمانه خویش ایفا نمایند. البته این مهم نیز ریشه در پیشینه‌ی علم ورزی ایرانی آنها دارد.

۱-۱. بیان مسئله

بنوسهل از جمله خاندان‌های برجسته ایرانی می‌باشند که در دستگاه خلافت عباسی ورود یافتند. این خاندان که با حمایت برمکیان دیگر خاندان ایرانی به دستگاه دیوانی ورود نمودند؛ بعد از آنکه در دوره هارون الرشید؛ برمکیان از جایگاه سیاسی و دیوانی کنار زده شدند، این خانواده در دستگاه حکومت مأمون در شرق جهان اسلام و سپس در حیطه خلافت رشد یافتند و به عنوان یک خاندان دیوانی ایرانی دیگر در اواخر سده دوم و اوایل سده سوم هجری به ایفای نقش پرداختند. گذشته از نقش سیاسی خاندان مزبور که در این جستار کمتر مجال پرداختن به آن می‌باشد، این خاندان در تحولات اداری و دیوانی و در مسئله دیوان سالاری به دلیل تجارب دیوانی و آموزه‌هایی که در نزد برامکه آموخته بودند، می‌توانستند تأثیرگذار باشند. از نکات قابل توجه دیگر در عصر خلافت مأمون آغاز دوران نهضت ترجمه می‌باشد، دورانی که در آغاز سده سوم شکل گرفت و به علوم مختلف توجه خاصی گردید و در شاخه‌های مختلف گسترش یافتند. در واقع یک جنبش علمی پی‌ریزی گردید که اساس تمدن اسلامی را شکل داد. بنوسهل به دلیل نزدیکی که با مأمون داشتند به سهم خود در پی‌ریزی این جنبش علمی می‌توانستند مؤثر باشند. از این رو شایسته است پیامدهای اقدامات آنها در این دو زمینه را در دوران خلافت عباسی و به ویژه عصر خلافت مأمون مورد بازکاوی قرار داد. در واقع این پژوهش در حول این پرسش شکل گرفته است که خاندان سهل در دوران وزارت خود چه تأثیری را در دستگاه دیوان سالاری خلافت عباسی به جا گذاشتند؟ و یا به عبارت دیگر دوران وزارت آنها چه پیامدهایی به همراه داشت؟ همچنین در کنار آن سعی می‌شود پیامدهای نقش خانواده سهل در نخبه‌گرایی دیوانی و برکشیدن عواملی ایرانی نیز مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۲. پیشینه‌ی پژوهش

تاکنون چندان پژوهش مستقلی درباره‌ی نقش دیوانی و علمی آل سهل انجام نگرفته است و محدود پژوهش‌های انجام گرفته نیز عمدتاً به حیات سیاسی خانواده سهل پرداخته‌اند و کمتر به عملکرد علمی و دیوانی آنها پرداخته‌اند. پایان‌نامه «بررسی نقش خاندان ایرانی سهل در خلافت عباسی» (فرامرزی، ۱۳۸۸) خدمات علمی و دیوانی خاندان سهل را چندان مورد توجه قرار نداده و تمرکز این پایان‌نامه بیشتر به روی نقش سیاسی آن خاندان می‌باشد. از همین نویسنده مقاله دیگری با عنوان «فضل بن سهل سرخسی» (فرامرزی، ۱۳۹۵) انتشار یافته که همچون پایان‌نامه ایشان عمدتاً بر نقش سیاسی خاندان سهل

تکیه دارد. مقاله «فضل بن سهل خراسانی» (غبار، ۱۳۲۴) نیز محتوایی شبیه با مقاله پیشین دارد. مقاله «خاندان سهل» (بهرامی، ۱۳۵۱) پژوهش دیگری در مورد این خاندان می‌باشد که به فعالیت‌های سیاسی فضل بن سهل و حسن بن سهل پرداخته و ویژگی‌های شخصیتی آنها را مورد ارزیابی قرار داده و چندان به خدمات دیوانی و علمی آنها نپرداخته است. از جمله می‌توان به کتاب «ذوالریاستین فضل بن سهل وزیر ایرانی مأمون» (یغمائی، ۲۵۳۶) اشاره کرد که به زندگی سیاسی فضل و نقش وی در دوره خلافت مأمون پرداخته، ولی در آن به نقش بنوسهل در تحولات امور دیوانی و اداری پرداخته نمی‌شود. مقاله «خاندان آل سهل و اقدامات آنها در دوره خلافت عباسی» (طیب، ۱۳۹۷) مقاله‌ای دیگری است که در این راستا نوشته شده ولی بیشتر پیامدهای سیاسی نقش آل سهل را در وزارت مورد بررسی قرار داده و به نقش آنها در تحولات دیوان‌سالاری و در زمینه علم و دانش در عصر خلافت عباسی پرداخته نشده است. «واکاوی روابط فضل بن سهل با امام رضا» (شاهرخی، ۱۳۹۹) مقاله‌ای است که به گرایش‌های شیعی فضل بن سهل می‌پردازد و نقش فضل را در دعوت امام رضا به مرو و ترغیب وی به پذیرش ولیعهدی مأمون را مد نظر دارد ولی به نقش فضل در تحولات اداری توجهی ندارد. مقاله دیگری با عنوان «دلایل انتخاب حسن بن سهل به حکومت بغداد» (مصباح و اکبری، ۱۳۹۲)، همانطور که از اسمش پیداست به دلایل انتخاب حسن بن سهل به والی‌گری در عراق می‌پردازد که بیشتر دلایل سیاسی را مورد بررسی قرار داده و به توانمندی‌ها و به تجارب علمی و دیوانی وی نمی‌پردازد در صورتی که حسن بن سهل به همراه برادرش فضل بن سهل به خاطر توانمندی‌هایشان در منصب وزارت و امور دبیری بسیار مورد توجه قرار داشتند، ولی در این مقاله به توانایی‌های آنها اشاره نشده است. «نفوذ خاندان‌های ایرانی در عصر عباسیان و نقش آنان در بسط اندیشه ایرانی» (شاه‌ملکی، ۱۳۹۷) مقاله‌ای دیگری است که در این راستا نوشته شده ولی جنبه کلی داشته و بیشتر روی نقش خاندان برمکیان متمرکز می‌باشد و به نقش خاندان بنی‌سهل نپرداخته است. «نقش خاندان‌های برجسته ایرانی در فرآیند تعامل دو فرهنگ ایرانی - اسلامی تا سده چهارم هجری»، (بیات و خسروی، ۱۳۸۹) مقاله دیگری است که در این رابطه به چاپ رسیده است، ولی موضوع آن کلی است و نقش تمام خاندان‌های وزیر ایرانی را مورد بررسی و مذاقه قرار داده است در صورتیکه پژوهش حاضر به شکل موردی و با رویکرد عمیق‌تر و جزئی‌تر به خاندان بنوسهل به موضوع می‌پردازد. در مورد «حسن بن سهل» (یدالله پور، ۱۳۸۷؛ سجادی، ۱۳۹۱) نیز دو مدخل در دو دانشنامه به انتشار رسیده است که بیشتر زندگی سیاسی وی را به طور مختصر مورد بررسی قرار داده‌اند.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در این پژوهش سعی می‌شود با توجه به آنکه عوامل ایرانی با حذف برمکیان از قدرت کنار زده شده بودند چگونگی ورود بنوسهل به عنوان یک خانواده ایرانی به کانون قدرت مورد بررسی قرار می‌گیرد. با توجه به آنکه عصر حکومت مأمون دوران نهضت ترجمه و شکل‌گیری تمدن اسلامی می‌باشد، خاندان بنوسهل به عنوان عوامل انسانی ایرانی در شکل‌گیری تمدن ایرانی اسلامی نقشی مهم ایفا نموده‌اند. از سوی دیگر اقدامات آنها دارای پیامدهایی در حیطه‌ی ایرانی‌گرایی و نخبه‌گزینی دیوانی به همراه داشته است. از همین رو لازم است تا از این منظر به مسئله مزبور پرداخته شود.

۴-۱. روش تحقیق

این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکرد تاریخی انجام گرفته است.

۲. پیشینه‌ی سیاسی و دیوانی خاندان سهل

نامگذاری خانواده مورد پژوهش به بنوسهل به دلیل انتساب به سهل پدر این خانواده می‌باشد. سهل که دارای کیش زردشتی بود، نسلش به پادشاهان قبل از اسلام می‌رسید. وی در زمان خلیفه هارون الرشید به دین اسلام گروید. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) فرزندان او نیز در زمان هارون الرشید اسلام آوردند. فضل بن سهل در سال ۱۹۰ هـ توسط مأمون (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/۵۳۴۰؛ بلعمی، ۱۳۷۳: ۱۲۰۷/۴) برادرش حسن بن سهل نیز توسط یحیی بن خالد دین اسلام را پذیرفت. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۳۷/۱۶) در آن دوران سهل در نزد یحیی بن خالد برمکی از جایگاه بالایی برخوردار بود. تا جایی که یحیی برمکی برخی از امور را به وی واگذار می‌نمود. (نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۶۲) جایگاه وی در نزد یحیی برمکی باعث می‌شد تا بتواند فرزندان او را به فضل و حسن را وارد دستگاه وزارت کند؛ فضل نیز در آغاز تصدی دخل و خرج و پیشکاری یحیی بن خالد را به دست گرفت. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) حسن بن سهل نیز پس از پذیرش اسلام به خدمت مأمون گمارده شد. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۳۷/۱۶) این تجارب دیوانی، زمینه ساز رشد فرزندان سهل در دیوان سالاری خلافت عباسی گردید، از سوی دیگر خانواده سهل حمایت برمکیان - خاندان دیوان سالار ایرانی - را نیز به سوی فرزندان او جلب نمود و مناسبات عمیقی بین این دو خانواده شکل گرفت. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/۵۳۴۰؛ بلعمی، ۱۳۷۳: ۱۲۰۷/۴) به هر صورت حمایت خالد برمکی از دو برادر باعث شد تا فضل بن سهل نیز متقابلاً برمکیان را همواره گرامی بدارد. (همان)

ارتباط برمکیان و حمایت آنها از خانواده بنوسهل در بین دیگر برمکیان نیز تداوم داشت. اقامت جعفر برمکی در زمان هارون الرشید در کاخ تاج بغداد و نگهداری وی از مأمون در همان کاخ؛ زمینه‌ی حضور و اقامت فضل بن سهل و حسن بن سهل در آن کاخ را که به مأمونیه شهرت یافته بود؛ فراهم نمود. حضور فرزندان سهل در این کاخ می‌توانست عامل نزدیک‌تر شدن آنها به مأمون باشد. از همین رو هنگامی که مأمون والی خراسان گردید پسران سهل را نیز با خود به سمت مرو برد. (یاقوت حموی، ۱۹۹۵ م: ۳-۵/۲) مأمون در بیشتر موارد با فضل بن سهل مشورت می‌نمود. بعد از آنکه امین به خلافت رسید برخلاف وصیت هارون الرشید از مأمون خواست تا از حکومت خراسان کنار برود و اجازه بدهد تا کسی را به خواست خود آنجا بفرستد. مأمون با مشورت فضل بن سهل از خواست وی تبعیت ننمود. زمینه‌های جنگ شکل گرفت. فضل بن سهل، مأمون را در تدارک جنگ راهنمایی نمود. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۶۴) فضل بن سهل با مشورت‌های خود زمینه‌ی پیروزی مأمون بر برادرش امین را فراهم آورد. (دینوری، ۱۳۸۳: ۷-۴۳۵)

در سال ۱۹۶ هـ بعد از آنکه مأمون در خطبه خود را امیرالمومنین خلیفه خواند، سعی در افزایش و ارتقاء جایگاه فضل بن سهل نمود. به او فرمانفرمائی مشرق و مغرب را واگذار نمود. فرمانفرمائی که از همدان تا تبت و از دریای فارس تا دریای دیلم امتداد داشت. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶/۱۹۶) از همین رو به فضل بن سهل که عنوان وزارت و سالاری سپاه را همزمان به عهده داشت و پرچم وی نیز بر نیزه دوسر افراشته شده بود، (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۸۵) از سوی مأمون لقب ذوالریاستین (ریاست قلم و جنگ) داده شد. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶/۱۳۷) علاوه بر این سه میلیون درهم حقوق برای وی مقرر گردید. (همان، ۱۹۶/۱۶) نفوذ فضل بن سهل و تسلط وی بر مأمون باعث شد تا در بسیاری از امور از سوی خاص و عام و بزرگان و سرداران محل مراجعه و مشورت قرار گیرد. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۶۲۹) سرانجام جایگاه فضل باعث شد تا اینکه در سن

شصت سالگی و در شعبان سال ۲۰۲ هـ توسط چهار تن از عوامل مأمون در سرخس کشته شود. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۷؛ طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۶۷۳)

حسن بن سهل نیز همپای برادرش در دستگاه دیوانی خلافت مأمون نفوذ یافت. در سال ۱۹۶ هـ به ریاست دیوان خراج منصوب گردید. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶/۱۹۶) در سال ۱۹۸ هـ بعد از آنکه مأمون در جنگ با امین پیروز گردید، حکومت عراق و تمام مناطقی که توسط طاهر ذوالیمینین تصرف شده بود همچون ولایت جبال، فارس، اهواز، بصره و کوفه به حسن بن سهل سپرده شد و مأمون از طاهر خواست تا تمامی سرزمینهای متصرف شده را به وی واگذارد و امور ولایتها را نیز به جانشینان حسن بن سهل گمارد. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/۵۳۶۷؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶/۲۴۴) حسن بن سهل نیز تمامی عوامل خود را بر ولایتها و شهرها گمارد. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۶۲۸-۹) لقب ذوالکفایتین لقبی است که از سوی مأمون به حسن بن سهل داده شده است. (صابی، ۱۴۰۶ هـ: ۱۳۰) به نظر می‌رسید مأمون سعی داشته است، در برابر لقب ذوالریاستین که به فضل بن سهل اهدا شد در برکشیدن حسن بن سهل و تکریم جایگاه وی اهتمام داشته است.

حسن بن سهل بعد از دستیابی به منصب مذکور و ورود به کاخ مأمونیه، در آنجا اقامت نمود، جالب آنکه این کاخ بعدها به نام حسن بن سهل؛ کاخ حسنی خوانده شد. (یاقوت حموی، ۱۹۹۵ م: ۵/۳-۵) در سال ۲۰۲ هـ مأمون با پوران دختر حسن بن سهل ازدواج نمود که این امر به افزایش نفوذ و جایگاه حسن بن سهل در بین خلفای عباسی کمک نمود. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۶۷۴؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵ م: ۵/۳-۵) حسن بن سهل در بخش رصافه شهر بغداد دارای کاخی بود که گویای اهمیت و جایگاه وی در بین خلفای عباسی و در مرکز دارالخلافه می‌باشد. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴/۶۲۲۸) در بخش شرقی دجله شهرک فم الصلح (از نواحی شهر واسط) قرار داشت. حسن بن سهل در آنجا دارای منازلی بود. در همین مکان بود که وقتی مأمون برای دیدن حسن بن سهل آمد با پوران دختر وی ازدواج نمود. مراسم ازدواج پرهزینه مأمون و پوران در فم الصلح برگزار گردید آن قصر نیز از تیره پوران گردید. (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۱۰۰؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵ م: ۴/۲۷۶؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۸) حسن بن سهل در اوایل ذیحجه سال ۲۳۶ هـ و در زمان خلافت متوکل درگذشت. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴/۶۰۳۵؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۱۰) محمد بن حسن بن سهل ملقب به شیلمه کاتب دیگر عضو این خاندان می‌باشد که در سال (م. ۲۸۰ هـ) توسط خلیفه معتضد (حک ۲۸۹-۲۷۹ ق) به اتهام دست داشتن در قیام علیه خلافت کشته شد. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۲/۱۰۸۵؛ طبری، ۱۳۷۵: ۱۵/۶۶۵۲)

۳. نقش علمی بنوسهل

۳-۱. جایگاه علم در نزد آل سهل

همانطور که پیشتر اشاره گردید علم دوستی و علم جویی یکی از وجوه مشترک خاندانهای دیوانی ایرانی به شمار می‌آمد. در بین آل سهل نیز این ویژگی علم دوستی وجود داشت، البته این ویژگی می‌توانست تحت تأثیر همنشینی آنها با خاندان برمکیان باشد. ابن فقیه فضل بن سهل را در کنار عبدالله بن مقفع در زمره کسانی می‌داند که می‌تواند شکوه دوران گذشته ایرانیان را حفظ کند. وجه مشترک این دو فرد تکاپوهای علمی آنها می‌باشد، ذکر نام آنها در کنار یکدیگر بیانگر اهمیت و نقش علمی فضل بن سهل می‌باشد که همواره سعی در حفظ و جایگاه علمی ایرانیان در گذشته دارد. (ابن فقیه، ۱۳۷۹: ۱۶۵)

فضل بن سهل علاوه بر پیشینه‌ی علم دوستی، بدلیل جایگاه و نزدیکی خود به مأمون که همواره به عنوان یک مشاوره سیاسی محل مراجعه قرار می‌گرفت به مطالعه کتب پیش از اسلام و روش حکومت پادشاهان قدیم می‌پرداخت تا بهتر بتواند یاریگر خلیفه باشد. از همین رو خاندان بنوسهل به دلایل مختلف با علم و کتاب انس داشتند. (مسعودی، ۱۳۷۴: ۹۹) محمد بن حسن بن سهل (م. ۲۸۰هـ) که پیشتر به وی اشاره شد به عنوان فردی ادیب، مورخ و کاتب شناخته شده است، صاحب کتابی به نام اخبار صاحب الزنج درباره‌ی علی بن محمد بن صاحب زنج و همچنین کتابی درباره‌ی قیام سپیدجامگان به نام وقائعه و رسایل بوده است. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۱۰۸۵/۲؛ ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۲۱۰؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۳۸)

عموما دانشمندان ایرانی توسط آل سهل بالا کشیده می‌شدند یا از سوی آنها مورد حمایت واقع می‌شد از جمله سهل بن هارون بن راهیونی (م. ۲۱۵ق) دانشمند شاعر و نویسنده ایرانی، شیعی مذهب، معتزلی و شعوبی، که در دوره مأمون خازن بیت الحکمه گردید، آثار زیادی از وی باقی مانده است رساله‌ای را که در مورد بخل نوشته بود به حسن بن سهل اهدا نمود. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۱۹۸) ابوزکریا یحیی بن زیاد فراء (م. ۲۰۳ق) از مفسران قرن دوم و سوم که یکی از تفاسیر معانی القرآن از آثار وی می‌باشد. علاقمندی و روح کاوشگری حسن به سهل در مورد قرآن باعث شد تا عمر بن بکیر که یکی از دانشمندان همنشین وی بود فراء را به وی معرفی نماید و تفاسیر معانی القرآن وی که یکی از مهمترین تفاسیر می‌باشد با حمایت حسن بن سهل نوشته شده است. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۱۱۳)

۲-۳. نقش خاندان سهل در نهضت ترجمه

در دوران خلافت مأمون عباسی نهضت ترجمه و ایجاد بیت الحکمه به عنوان یکی از رخدادهای قابل توجه و بررسی اتفاق افتاد. رخدادی که از بسترهای فرهنگ و تمدن در آن دوران گردید. در این بین بنوسهل که خانواده‌ای علم دوست بودند در نهضت ترجمه نقشی تأثیرگذار داشتند. آنها از مترجمان حمایت می‌نمودند. از جمله ابوزکریا یحیی بن بطریق طرسوسی از وابستگان فضل بن سهل بود و در دستگاه وی حضور داشت و از همین رو در زمره موالی مأمون درآمد. (ابن عبری، ۱۳۷۷: ۴۸۱، ۱۹۰) وی که از حمایت خاندان سهل و به ویژه فضل برخوردار بود در دارالحکمه به عنوان مترجم به کار گرفته شد و در ترجمه کتابهای یونانی از جمله کتاب «طیماوس» افلاطون درباره مابعدالطبیعه و ترتیب عوالم از نتایج حضور و فعالیت وی در نهضت ترجمه می‌باشد. (مسعودی، ۱۳۶۵: ۱۴۶) وی که در زمینه فلسفه تحصیل کرده بود؛ کتب فلسفی را در نهایت امانت و روانی ترجمه می‌کرد آگاهی وی درباره فلسفه بیشتر از علم طب بود. (ابن عبری، ۱۳۷۷: ۱۹۰)

حسن بن سهل خود شخصاً نیز به ترجمه‌ی آثار به عربی می‌پرداخت. از جمله جاودان خرد که مشتمل بر حکمت‌های هندی، عربی و یونانی بود را از فارسی به عربی ترجمه نمود. (اذکابی، ۱۳۷۵: ۱۲۸؛ ملایری، ۱۳۷۹: ۱۴۷/۴) از علل اقدام حسن بن سهل در ترجمه این کتاب را می‌توان تحت تأثیر مشارکت وی در مناصب اجرایی در دوره خلافت مأمون جهت ترویج اندرزه‌های سیاسی پیشینیان و اندیشه‌ها و آداب سیاسی ایرانیان در دستگاه خلافت عباسی دانست.

۳-۳. نقش خاندان سهل در علم نجوم

علم نجوم یکی از علوم پر رونق در سده سوم هجری می‌باشد که آل سهل علاقه فراوانی به آن علم داشتند و نسبت به آن آگاهی داشتند. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶؛ منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۱۸) «پدر و پسر علم نجوم می‌دانستند» (نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۷۰) و نویسنده مجمل التواریخ و القصص در مورد فضل بن سهل می‌نویسد: «و فضل خود اندر علم نجوم یگانه بود» (مجل التواریخ و القصص، ۱۳۷۸: ۵۰-۳۴۹) ابوریحان بیرونی نیز به دانش فضل بن سهل در نجوم و محاسبات نجومی اشاراتی دارد. (ابوریحان بیرونی، ۱۳۶۲: ۴-۴۸۲) تأثیر و نزدیکی فضل بن سهل به مأمون باعث می‌شد تا حتی مأمون نیز تحت تأثیر فضل در امور و مسائل مختلف به نجوم مراجعه کند. (مسعودی، ۱۳۷۴: ۶۹۹) خاندان سهل علاوه بر نجوم با طالع بینی هم آشنایی داشتند. ابن طقطقی در این باره می‌نویسد؛ فضل بن سهل وقتی در ایام کودکی مأمون را می‌بیند. «با نگرستن به طالع وی، از رسیدن وی به خلافت اطلاع می‌یابد و از همین رو همواره ملازم و همراه مأمون می‌گردد و خدمت به وی و تدبیر امور او را به عهده می‌گیرد. تا آنکه خلافت در دست مأمون افتاد و فضل را به وزارت خویش برگزید» (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) در موردی دیگر وقتی مأمون قصد داشت سپاهی را به مأموریتی بفرستد؛ فضل بن سهل نشانه‌های فرد شایسته برای انجام این مأموریت را در طاهر بن حسین دید و به خواست وی مأمون طاهر را به آن مأموریت فرستاد. (مجل التواریخ و القصص، ۱۳۷۸: ۵۰-۳۴۹) امین که از اوائل کار خلافت خود قصد حذف مأمون را داشت سعی نمود با ارسال یک نامه مأمون را به سوی بغداد بکشاند. وقتی مأمون با فضل بن سهل مشورت نمود فضل بن سهل به خانه رفت و تمام شب را به محاسبات نجومی پرداخت فردای آن روز به نزد مأمون آمد و نوید پیروزی وی را در جنگ با امین را داد. (دینوری، ۱۳۸۳: ۷-۴۳۵) جدای از صحت یا سقم چنین شواهدی، آنچه قابل توجه است، اشاره به علاقه و تمایل فضل بن سهل به نجوم و طالع بینی است که طبیعتاً حمایت وی از منجمان و اهل نجوم را به همراه داشته است. در موردی دیگر در سال ۲۳۲ هـ مادامیکه بیماری خلیفه واثق شدت گرفت، وی منجمین را برای طالع بینی در مورد میزان بقای عمر خویش احضار کرد که حسن به سهل نیز در بین آنها قرار داشت. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۱۹۸)

خاندان سهل علاوه بر اینکه به طالع بینی و نجوم علاقه‌مند بودند. با دانشمندان نجوم نیز مناسبات نزدیک برقرار می‌نمودند و زمینه ساز رشد آنها در دربار خلافت می‌شدند. فضل بن سهل حمایت خود از دانشمندان نجوم را از شهر مرو آغاز نمود. عمر بن فرخان طبری از رؤسای مترجمین و عالمان علم نجوم می‌باشد. وی در محاسبات نجومی بسیار دقیق عمل می‌نمود. از طریق فضل بن سهل به مأمون نزدیک گردید، وی در زمینه نجوم و فلسفه چندین کتاب ترجمه نمود. (قفطی، ۱۳۷۱: ۳۳۴) همچنین می‌توان از یحیی بن ابی منصور (م. ۲۳۰ هـ) «مردی فاضل و جلیل القدر و صاحب عزت و مکانت.» یاد کرد که در نزد فضل بن سهل و در دستگاه وی حضور داشت. حمایت فضل از وی؛ تا نه تنها باعث شد تا منجم مأمون و ندیم وی گردد (ذهبی، ۱۴۱۳ هـ: ۲۱/۳۱۸) بلکه زمانیکه مأمون خواست به رصد کواکب پردازد به او و جمعی از علما دستور به رصد و ساختن آلات نجوم داد. آنان نیز در شماسیه بغداد و کوه قاسیون دمشق به کار پرداختند و به ساخت وسایل نجومی و زیج پرداختند. (ابن عبری، ۱۳۷۷: ۱۸۹؛ مسعودی، ۱۳۶۵: ۱۸۰) یحیی بن منصور به همراه چندتن از منجمان بغداد در انجام محاسبات نجومی و تعیین زمان و ساعت بغداد بکار گرفته شدند. (مسعودی، ۱۳۶۵: ۴۵) به خواست مأمون یحیی بن منصور در بیت الحکمه به کار گرفته شد و شاگردان و دانشمندان بسیاری در نزد وی پرورش یافتند که از جمله می‌توان از فرزندان موسی بن شاکر یاد کرد که بعدها از دانشمندان مطرح در دوره خلافت عباسی گردیدند. (همان، ۲۱۱)

پیامدهای حمایت از یحیی بن منصور به همین موارد محدود نگردید بلکه فرزندان علی بن یحیی بن ابی منصور که شاعر نیز بود در زمره منجمان اهل بغداد در زمانه خود به شمار می‌رفته است. (سمعی، ۱۳۸۲: ۴۴۷/۱۲) در ضمن نواده‌اش ابواحمد یحیی بن علی بن یحیی بن ابی منصور (م. ۳۰۰هـ) علاوه بر آنکه ادیب و متکلم بود در زمره شاعران بر شمرده شده است. (زرکلی، ۱۳۹۶: ۴۴۶/۱۲؛ سمعی، ۱۳۸۲: ۴۴۷/۱۲) در واقع حمایت فضل بن سهل از یحیی بن منصور باعث شد تا نه تنها دانشمندی در علوم نجوم پرورش یابد بلکه خاندان وی به خدمات علمی در زمینه نجوم بپردازد و به رشد آن علم کمک کنند.

۴-۳. نقش خاندان سهل در زبان و علوم بلاغت

خاندان علم دوست سهل علاوه بر نجوم، در زمینه ادبیات و شعر نیز علمای زبان شناسی و شعرا را نیز مورد حمایت قرار می‌دادند. آنها قبل از زمان خلافت مأمون، حمایت خود را از ادیبان دریغ نمی‌کردند. نصر بن شمیم بن خراشه شاعر و دانشمند نحوی و لغوی، وقتی به مرو و نزد مأمون آمد از سوی فضل به سهل مورد حمایت قرار می‌گیرد. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۱۱۹۴/۲) فضل بن سهل از بدو ورود به امور دیوانی و وزارت، شعرا و ادبا را مورد احترام قرار می‌داد و متقابلاً از سوی شعرا مورد حمایت قرار می‌گرفت. از جمله مسلم بن ولید شاعر (م. ۲۰۸هـ) که قبل از رسیدن فضل بن سهل به وزارت ندیم وی بود، اشعاری را تقدیم وی نموده است. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶). شاید به همین خاطر برادران آل سهل گاه مورد ستایش شعرای عرب قرار می‌گرفتند و ویژگیهای آنها همچون بخشندگی و سخاوتمندی مورد تحسین شعراء واقع می‌شد: «فضل بن سهل را دستی است که همتا ندارد. درونش برای بذل و بخشش و برونش برای بوسیدن است. چون گشوده می‌شود توانگر می‌کند و چون بالا می‌رود اجل فرا می‌رسد». (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۸-۹) بازنمون ویژگیهای شخصیتی بنوسهل در اشعار شاعران، علاوه بر آنکه نشان دهنده جایگاه آنها در دستگاه خلافت می‌باشد، از سوی دیگر گویای آشنایی آنها با بلاغت و زبان عربی است. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۴۵۸/۱)

علاوه بر شاعران؛ بسیاری از دانشمندان بلاغت از طریق هدایای مالی مورد حمایت آل سهل قرار می‌گرفتند، از جمله ابوالحسن علی بن عبیده ریحانی (م. ۲۱۹ق) از نویسندگان، ادیبان و دانشمندان علم بلاغت که تألیفات بسیاری از خود بجای گذاشت تنها در یک مورد از حسن بن سهل سی هزار درهم دریافت نمود. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۸۱۰/۲) حمایت بنوسهل از دانشمندان علوم بلاغت باعث شد تا کتابهای ارزشمندی در زمینه بلاغت نوشته شود. وقتی ابومسحل اعرابی (م. ۲۲۵هـ) شاعر و زبان شناس به بغداد آمد؛ در نزد حسن بن سهل دارای جایگاه گردید و مورد حمایت وی قرار گرفت و کتاب النوادر و الغریب را از خود به یادگار گذاشت. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۸۱) هیثم بن عدی (م. ۲۰۷هـ) زبان شناس، نویسنده، محدث عراقی، تا زمان مرگش در فم الصلح و در نزد حسن بن سهل زندگی می‌نمود. از وی تألیفات بسیاری بجا مانده و عده بسیاری در نزد وی حدیث آموختند. (همان: ۱۶۷)

ابوحفص عمر بن بکیر نحوی (م. ۲۳۸ق) از دانشمندان اخباری، راویان و نسابه می‌باشد که در زمره یاران و همنشینان حسن بن سهل قلمداد می‌شده است. حسن بن سهل همواره مشکلات ادبی خود را از وی می‌پرسید، وی که در زمینه نحو و نسب‌شناسی از چهره‌های زمانه‌ی خود بود و تألیفات زیادی در زمینه تاریخ داشت، علت رشد خود را حسن بن سهل می‌داند زیرا حسن بن سهل علاوه بر آنکه وی را با رؤسای اهل علم آشنا نموده است به او هدایایی داده و خانه‌اش را «پر از زر و

سیم کرده است. «(یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۹۰/۱/۲) عمر بن بکیر کتاب معانی القرآن را برای حسن بن سهل تألیف کرد و از جمله دیگر کتابهای وی یوم الغول، یوم الطهر، یوم ارمام، یوم الکوفه، غزوه بنی سعد بن زید مناه و یوم منابض می‌باشد. (ابن ندیم، ۱۳۵۲: ۱۷۷) در واقع حمایت حسن بن سهل باعث شد تا وی این تعداد از کتاب را تألیف نماید.

۴. نقش خاندان سهل در امور اداری و دیوانی

۴-۱. زمینه‌های انتخاب بنوسهل به وزارت

در دوره خلافت مأمون، بنوسهل اولین وزرای بودند که تصدی امور دیوانی را به عهده گرفتند. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) علل مختلفی زمینه‌ساز بکارگیری فضل و برادرش حسن بن سهل در مناصب وزارت و دیوانی گردید. از جمله می‌توان به پیشینه و آگاهی آنها از امور دیوانی و همنشینی آنها با خاندان برمکی اشاره کرد. «مردمی عاقل و دانا، و دولت و رونق کار و آیین ملک داری ایشان نزدیک بود بطریق برامکه و ایشان را برمکیان پروردند و اول وزیری از بنوسهل فضل بود». (نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۶۱) ابن طقطقی «دولت پسران سهل» را نمونه‌ای از «دولت برمکیان» می‌داند و در واقع آنان را دست‌پرورده برامکه می‌داند که فضل بن سهل از بین آنان برای اولین بار به وزارت رسید. همچنین فضل بن سهل مدتی امور مربوط به دخل و خرج و پیشکاری یحیی بن خالد برمکی به عهده داشت. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) که این امر خود گویای تجربه وی در امور دیوانی می‌باشد. البته ابن طقطقی به منتسب بودن فضل بن سهل به پادشاهان ایران اشاره دارد که می‌تواند در انتخاب و ارتقاء بنوسهل به مناصب دیوانی موثر باشد. (همان) همانطور که اشاره گردید فضل بن سهل به دلیل جایگاهش در نزد مأمون و در اختیار گرفتن شمشیر و قلم به ذوالریاستین ملقب گردید. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۸۵؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶؛ طبری، ۱۳۷۵: ۵۴۷۷/۱۲) وی در واقع با مقام وزارت فرمانروائی می‌کرد. او نخستین وزیری بود که صاحب لقب شد و نخستین کسی بود که یکجا دارای مقام وزارت و لقب گردید. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۸۵؛ همان، ۱۹۸۸: ۱۹۸)

همانطور که پیشتر اشاره شد فضل بن سهل به دلیل آشنایی با نجوم و طالع بینی نشانه‌های خلافت را از دوران کودکی در مأمون دید، به همین دلیل ملازم مأمون گردید و امور وی را در دست گرفت. (نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۷۰؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) حتی در زمانی که رقابت امین و مأمون شکل گرفت فضل بن سهل آثار نجومی را که حاکی از به خلافت رسیدن مأمون بود به وی نشان داد. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۵۴) و از وی خواست تا در مقابل امین مقاومت کند. با این حال این مسئله که برخی منابع تاریخی بیان می‌دارند؛ نمی‌تواند تنها دلیل همراهی فضل بن سهل با مأمون باشد. سمت دیگر قضیه تجربه و مهارت فضل بن سهل در امور دیوانی و سوابق بنوسهل در وزارت و علاقمندی آنها به علم باعث شد تا از سوی مأمون در امور دیوانی به کار گرفته شوند. از همین رو از زمانی که هارون الرشید، مأمون را به خراسان اعزام نمود، فضل بن سهل نیز همراه وی در خراسان حضور داشت و نویسندگی و کلیه‌ی کارهای دیوانی مأمون را انجام می‌داد. (همان: ۳۳۹) آن طور که نخجوانی می‌گوید «فضل هم کفایت بود و هم سوابق خدمات پسندیده» وزارت را مأمون به وی تفویض کرد. (نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۷۰)

منابع تاریخی صفات و ویژگیهای اخلاقی دیگری برای فضل بن سهل بر شمرده‌اند که می‌توانسته در انتخاب وی در امر وزارت مؤثر باشد. از جمله ویژگیهای وی سخاوتمندی و کرم می‌باشد. چنانکه در زمینه کرم و بخشندگی با برمکیان مقایسه شده است، همچنین وی را مردی نرم خو و بردبار توصیف کرده‌اند و به آداب پادشاهان آگاهی داشته است. در چاره‌اندیشی نیز بصیر و بینا و در تحصیل اموال زبردست. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) «فضل قفل و کرم و حلم و بلاغت داشت و حدسی صائب و در مکرمت نزدیک بود.» (نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۷۰) فضل بن سهل مردی شریف و با سخاوت و مروت و فضیلت بود. او در این خصلتها به شیوه برمکیان عمل می‌نمود. در مجازات شدت عمل نشان می‌داد. نسبت به آنچه که نمی‌پذیرفت با تصمیم بود. هر گاه کاری توجه او را جلب می‌نمود با خوش‌روئی آن را انجام می‌داد. او فصاحت کلام داشت و به آنچه که جانشینان او احتیاج داشتند نیازمند نبود. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۸۶) فضل بن سهل همچنین از سوی مردم «الوزیر الامیر» نامیده می‌شد که گویای جایگاه وی در بین مردم می‌باشد. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) جایگاه مردمی فضل بن سهل نیز می‌توانست ریشه در پیشینه آنها در انتساب به شاهان ایرانی باشد. جایگاه بنوسهل و فضل بن سهل باعث شد تا پس از کشته شدن فضل بن سهل؛ برادرش حسن بن سهل به وزارت برگزیده شود. حسن بن سهل با بدرقه مأمون به حکومت در عراق اعزام گردید. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۸؛ جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۸۵؛ نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۷۰) بعد از آنکه مأمون در بغداد استقرار پیدا نمود، حسن بن سهل به بهانه بیماری از قبول منصب وزارت خودداری نمود و بیشتر سعی نمود در خانه بماند و کارهای علمی خویش را دنبال نماید. بعد از آن مأمون در انتخاب وزیران شایسته و هم سنگ بنوسهل و بویژه فضل بن سهل با مشکل مواجه شد. حتی کاتیان خویش را نیز با تردید گزینش می‌نمود و شخصاً به اموری اداری رسیدگی می‌نمود. (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۳۵)

۲-۴. اقدامات بنوسهل در امور اداری و دیوانی

۱-۲-۴. برقراری اتحاد و انسجام پایه‌های خلافت مأمون

فضل بن سهل بعد از آنکه در جایگاه وزارت مأمون قرار گرفت. سعی نمود با تدابیر خویش پایه‌های حکومت مأمون را حفظ نموده و مستحکم‌تر کند، تا از این طریق بتواند به اهداف خود از جمله ورود اندیشه‌ها و نیروهای ایرانی به قدرت دست بیابد. (یغمائی، ۲۵۳۶: ۲۳) زمانی که مأمون در خراسان استقرار یافت، به درخواست فضل بن سهل رؤسای نظامی را از بین سران عرب همچون «عبدالله بن مالک» و «یحیی بن معاذ» برگزید. آنها به خاطر معرفیت و تقدمشان در ریاست و جنگاوری در تصدی امور قرار گرفتند. فضل بن سهل خود در پشت پرده قدرت قرار گرفت. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۵۳) هدف فضل بن سهل را از این فرایند می‌توان بخاطر عرب بودن آنها در نظر در گرفت که سعی نمود حساسیت‌ها را در بین اعراب ساکن شده در خراسان نسبت به خود کم نماید. فضل بن سهل در همان ابتدای کار از مأمون خواست تا از یک چهارم خراج خراسان بکاهد در واقع فضل با این کار سعی در جلب حمایت خراسانی‌ها نسبت به حکومت مأمون نمود. (همان) این سیاست فضل تأثیر زیادی در جلب توده‌ی مردم و همچنین بزرگان داشت. مردم خراسان که پیش‌تر از عملکرد علی بن عیسی بن ماهان فرمانروای پیشین خراسان ناراضی بودند با این قبیل اقدامات به سوی مأمون متمایل گشتند. (یغمائی، ۲۵۳۶: ۲۳)

یکی دیگر از اقدامات فضل بن سهل جلب بقایای خاندان برمکیان بود. بعد از آنکه بنا بر وصیت هارون الرشید امین بر خلافت قرار گرفت. فرزندان یحیی بن خالد برمکی آزاد گردیدند و اعضای خاندان برمک مورد احترام قرار گرفتند عباس بن فضل بن فضل بن یحیی و احمد بن محمد بن یحیی نزد فضل بن سهل رفتند و فضل با محبت و با احترام با آنها برخورد نمود و به واسطه فضل بن سهل نزد مأمون رفتند. بعد از پیروزی مأمون بر امین و ورود وی به عراق؛ موسی بن یحیی برمکی نیز نزد او رفت مأمون با احترام و آغوش باز او را پذیرفت و در کارهای خویش طرف شور قرار داد. (جهشپاری، ۱۳۴۸: ۶-۳۷۵)

یکی از اقدامات مهم در حفظ پایه‌های خلافت که توسط مأمون انجام گرفت دعوت از امام رضا(ع) به مرو و مسئله ولایتعهدی برای ایشان می‌باشد. چرایی و چگونگی این مسئله به دور از چارچوب این جستار می‌باشد اما در این مسئله نیز نقش فضل بن سهل قابل توجه می‌باشد که سعی داشت به خواست مأمون برای علی بن موسی(ع) از مردم بیعت بگیرد. همچنین از سراسر مردم و بزرگان و حاکمان قلمرو خلافت درخواست کرد تا لباس سیاه را ترک کنند و جامه سبز بپوشند و پرچم‌ها و کلاه‌ها را به رنگ سبز در بیاورند. از نکات قابل توجه در اینجا شورش هاشمی‌ها در بغداد می‌باشد. وقتی فضل بن سهل به درخواست مأمون سعی نمود تا نعیم بن حازم رهبر هاشمیان بغداد را متقاعد کند. نعیم آن را نپذیرفت و از قبول آن سرباز زد و علاوه بر آنکه به سوابق خود و گذشتگان درباری دولت هاشمیان اشاره نمود، به فضل گفت «تو می‌خواهی حکومت را از دست بنی عباس بیرون بکنی و به اولاد علی بسپاری! سپس به آنان نیز نیرنگ بزی و حکومت به خاندان کسری منتقل گردد! اگر به جز این می‌خواستی هیچگاه از لباس علی و اولادش که سفید است به جامه سبز که مخصوص کسری و مجوس است روی نمی‌آوردی!» (همان: ۳-۲۹۲) این نوع گفتمان‌ها خود حاکی از آن است که در منش و روش فضل بن سهل در حمایت از مأمون، نفوذ و گسترش فرهنگ ایرانی در غایت اقدامات وی قرار داشته است.

از دیگر اقدامات فضل بن سهل ارتباط با بزرگان و اشراف هر شهر بود، وی سعی می‌نمود تا با آنها مناسبات مطلوبی را برقرار کند و خیلی از بزرگان شهرها در سایه حمایت وی به مقامی ارجمند می‌رسیدند. وقتی فضل در شهری وارد می‌شد بزرگان و مردم آن شهر به وی نزدیک می‌شدند و همگی نسبت به وی اظهار خشوع و فروتنی می‌نمودند؛ فضل بن سهل وقتی به بغداد آمد در مورد غله سواد با بازرگانان آنجا صحبت نمود و از دریافت هدیه آنها خودداری نمود. (همان: ۴۰۱)

فضل بن سهل و حسن بن سهل با توجه به تجارب دیوانی و آنچه در نزد برمکیان آموخته بودند، سعی داشتند مأمون را در پیشبرد خلافت راهنمایی کنند. وی را به طور غیر مستقیم به اطاعت از خداوند دعوت می‌نمودند و عواقب نافرمانی از فرامین الهی را به وی متذکر می‌شدند. (همان: ۳۸۹) فضل بن سهل در مشاوره با مأمون سعی داشت وی و طاهر بن حسین را از برخوردهای سرسختانه و جدی با مخالفان بر حذر دارد (همان: ۳۸۳) تا بتواند مردم بیشتری را به سمت حکومت مأمون جلب نماید. فضل بن سهل در برخورد با مردم اعتقاد به راهنمایی و مشاوره داشت چراکه اگر به درستی راهنمایی می‌شدند رفتارشان اصلاح می‌گردید. اما فقدان تربیت صحیح و عدم توجه به مردم تباهی آنها را به همراه داشت. (همان: ۳۵۶) عدالت مسئله دیگری بود که در چگونگی رفتار و برخورد با مردم در محوریت عملکرد فضل بن سهل قرار داشت. «رای ثاقب او بر اشاعت معدلت و اذاعت مکرمت بر رعایا متوقّر». (الاصفهانی، ۱۳۶۴: ۴۸)

۲-۲-۴. اصلاح خط دیوانی

ایرانیها از ابتدای شکل‌گیری خلافت عباسی بخاطر تجربه کاری در زمینه دبیری و امور دیوانی، در دیوانسالاری و امور اداری ورود می‌نمودند. اعراب نیز از ایرانیها در شیوه نامه نگاری خویش تقلید می‌نمودند. در قرن اول و دوم هجری در پای نامه‌ها ابتدا کوتاه نویسی یا توقیع انجام می‌شد که این امر را اعراب به تقلید از ایرانی‌ها انجام می‌دادند. فضل بن سهل که خود به امور دیوانی آگاه بود به خوبی می‌توانست منتقل دهنده و حمایت کننده سنن دیوانی ایرانی در دوران خلافت عباسی باشد. وی در زمینه نوشتن توقیع شهرت و تبحر فراوانی داشت. (زیدان، ۱۳۷۲: ۲۰۰/۱)

از قرن سوم هجری نوشتن نامه به صورت مفصل رایج گردید. فضل بن سهل همپای دیگر وزرای ایرانی همچون یحیی بن خالد برمکی در طریقه نامه نویسی و نوشتن نامه‌های با تفصیل پیشگام بود. (همان: ۴۹۰/۱) خاندان سهل به دلیل پیشینه دیوانی با اصول خط و مکاتبات آشنایی داشتند. فضل بن سهل در زمره کاتبان نامه‌نگاری بود، که در نامه‌ها به طور فراوان از وی و از برادرش حسن به سهل به میزان کمتر یاد کرده‌اند. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۲۰۰) تنها از یک کتاب منسوب به ابن حاجب نعمان که شامل مجموعه نامه‌ها و اشعار بوده، سی ورق نوشته از فضل بن سهل وجود داشته است که گویای میزان فعالیت وی در زمینه دبیری در دستگاه دیوان سالاری در دوره مأمون بوده است. (همان: ۲۲۷) بعد از آنکه فضل بن سهل به منصب وزارت دست یافت، یکی از جنبه‌هایی که مورد توجه وی قرار داشت. اصلاح خط دیوانی، نامه‌ها و شیوه مکاتبات دیوانی بود. تا آنجا که رقابتی در جهت تحول در خط کتابت، بین نویسندگان شکل گرفته بود. (زیدان، ۱۳۷۲: ۴۵۴/۱) فضل بن سهل در جهت رسیدن به این مقصود از اهل فن در دیوان استفاده می‌نمود. از جمله ابراهیم بن عباس صولی (م. ۲۴۳هـ) که به عنوان کاتبی فصیح و حاذق شناخته می‌شد به همراه برادرش توسط فضل به سهل برکشیده شدند و در کارهای مهم بکار گرفته شدند. ابراهیم در آن دوران دیوان ضیاع و نفقات را عهده‌دار بود. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۳۹/۱) به کار گرفتن ابراهیم بن عبدالله، پیامدهایی را در ساختار دیوانی وزارت به همراه داشت. ابراهیم بن عبدالله نخستین کسی بود که دربارهٔ رسوم خط و قوانین آن سخن گفت و آن را به انواع تقسیم نمود. پس از آن فضل بن سهل که دیوان انشا را در دست داشت برای کمک و مساعدت به بهبود روند امور دیوانی و نامه‌نگاری‌ها، به کمک اسحاق (فرزند ابراهیم بن عبدالله) قلمی را اختراع کرد که بهتر از سایر اقلام خط بود و به ریاسی معروف شد و این نوع قلم خود دارای فرعیاتی شد که از آن جمله: قلم ریاسی کبیر، قلم نصف ریاسی، قلم ثلث، قلم صغیر نصف، خفیف ثلث، قلم محقق، قلم منشور، قلم وشی، قلم رقاع، قلم مکاتبات، قلم غبار الحلیه، قلم نرجس و قلم بیاض می‌باشند. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۱۴؛ یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۲۷۳/۱) در نتیجه خط کوفی به بیست شکل درآمد. (زیدان، ۱۳۷۲: ۴۵۴/۱)

۳-۲-۴. حمایت آل سهل از دیوانیان و دبیران ایرانی

فضل بن سهل همواره که به آداب و رسوم پادشاهی آشنایی داشت (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۶) سعی می‌نمود رسوم و آداب ایرانی را دربار خلافت و در وزارت ترویج دهد. وی هرگاه قصد رفتن به نزد مأمون را داشت. بر صندلی دسته داری می‌نشست و آن را تا جایی که مأمون وی را ببیند جلو می‌بردند، سپس صندلی را بر زمین می‌گذاشتند و در برابر مأمون قرار می‌دادند.

فضل بر می‌خواست و پس از سلام دادن دوباره بر آن صندلی می‌نشست. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۷-۳۹۶) از همین رو بنوسهل برای ترویج آداب و رسوم ایرانی در دربار خلافت و ایجاد تحول در دستگاه وزارت و امور دیوانی خلافت عباسی و تحول در امر کتابت، از خاندان برجسته دیوانی ایرانی جهت حضور در دستگاه وزارت حمایت می‌نمودند.

خاندان بنی‌وهب یکی از این خاندان‌ها می‌باشند، این خاندان که احتمالاً خاستگاه مسیحی داشته‌اند، پیشینه‌ی آنها در سمت کتابت به عصر امویان بر می‌گشت. در دوره خلافت عباسی و به ویژه برمکیان مورد استفاده در دستگاه برید و کتابت قرار می‌گرفتند، از جمله وهب بن سعید که کتابت جعفر بن یحیی برمکی را برعهده داشت. در دوره وزارت فضل بن سهل، وهب بن سعید در جمله اطرافیان وی درآمد و با کشته شدن فضل به خدمت برادرش حسن بن سهل درآمد. وهب بن سعید از سوی حسن بن سهل امارت کرمان و فارس را به عهده گرفت. سلیمان وهب برادر وی نیز در صورتیکه تنها چهارده سال داشت به کتابت مأمون دست یافت و سپس در دوران خلافت مقتدر بالله و المعتمد علی الله نیز کتابت را به عهده داشت. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۵/۱-۴۴۴) که این مهم می‌تواند نتیجه حمایت برادران سهل از این خاندان همچون دیگر وزرای ایرانی می‌باشد که موجب تداوم حضور و فعالیت وی و خاندانش در منصب کتابت و امور دیوانی گردیده است.

فضل بن سهل که همواره سعی در استعدادیابی و حمایت از دبیران و کاتبان شایسته داشت از کاتبان شناخته شده نیز حمایت می‌کرد و با توجه به آشنایی و تسلط خودش به بلاغت سعی در برجسته نمودن توانایی‌های آنها داشت. از جمله عمرو بن مسعده که جدش صول از دبیران و موالی خالد بن عبدالله قسری بود و پدرش مسعده نیز در عصر خالد بن برمک و در دیوان رسایل ابویوب موریانی در زمان خلافت منصور کتابت را به عهده داشت. عمرو مشهورترین پسر مسعده به ویژه در زمینه علم و دانش شناخته می‌شود فضل بن سهل بلاغت وی را می‌ستود. (همان: ۲/۹۲۲)

بعد از فضل بن سهل، برادرش حسن بن سهل نیز با وجود آنکه مناصب وزارتی را نمی‌پذیرفت ولی با استفاده از جایگاهش در نزد مأمون سعی می‌نمود حامی نیروهای ایرانی باشد. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۰۹) در دورانی که احمد بن ابی خالد وزارت را به عهده داشت، همواره بین وی و حسن بن سهل مناسبات خوبی برقرار بود. (همان، ۳۱۰) و در عمل نیابت حسن بن سهل را انجام می‌داد. (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۳۵) بعد از آنکه احمد بن ابی خالد احول (م. ۲۱۱هـ) درگذشت. احمد بن یوسف (م. ۲۱۴هـ) با حمایت و مشورت حسن بن سهل به وزارت و کتابت و دبیری مأمون رسید. حسن بن سهل وی را چون در علم، کتابت و بلاغت در بین گزینه‌های موجود برتر دید به مأمون پیشنهاد نمود مأمون هم به آن جامه عمل پوشاند. حسن بن سهل نامه‌ها را بررسی و توقیع می‌نمود و در نبودش ابوعباد ثابت بن یحیی رازی جانشینی وی را به عهده داشت، عمرو بن مسعده (که پیشتر اشاره شد) نیز دیوانهای رسایل، خاتم و توقیع را بر عهده داشت (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۱/۲۵۶؛ نخجوانی، ۱۳۱۳: ۱۷۰؛ مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۳۵) در واقع امور دیوانی خلافت بر عهده این سه نفر قرار داشت، سه فردی که از دبیران حسن بن سهل و برکشیدگان آل سهل بودند.

نکته قابل تأمل آنکه خویشاوندان و بستگان بنوسهل نیز به دلیل حمایت برادران سهل و ارتباط فامیلی در مناصب مختلف به ویژه مناصب دیوانی بکار گرفته می‌شدند که در این بین می‌توان از رجاء بن ابی ضحاک (م. ۲۲۶هـ) پسر عموی برادران سهل یاد کرد که پس از کشته شدن فضل بن سهل برای مدتی حکومت خراسان به وی سپرده شد. (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۴۷۰؛ طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۶۴۳) وی مدتی نیز عامل خراج دمشق بود که در همانجا کشته شد. (طبری، ۱۳۷۱: ۱۴/۵۹۴۵) غسان بن عباد یکی دیگر از عموزادگان بنوسهل می‌باشد که پس از آنکه رجاء بن ابی ضحاک در اداره امور خراسان موفق نگردید

به جای وی به این مهم گمارده شد. (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۰۵؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۷۰/۲؛ طبری، ۱۳۷۱: ۵۶۸۹/۱۳) علاوه بر جایگاهی که بنوسهل در خراسان داشتند، حمایت حسن بن سهل باعث می‌شد تا عموزادگانش به این مناصب مهم گمارده شوند. از نکات جالب و از پیامدهای حکومت غسان بن عباد در خراسان قدرت‌گیری فرزندان اسد بن سامان خدات در ماوراءالنهر بود. (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۰۵) خاندانی که پایه‌گذار حکومت سامانیان یکی از مهمترین حکومت‌های ایرانی شدند. حمایت غسان به عباد از این خاندان ایرانی می‌توانست تحت تأثیر الگوی بنوسهل باشد که همواره حمایت از نخبگان دیوانی ایرانی را سرمشق امور خویش قرار می‌دادند.

۴-۲-۴. آل سهل و تقویت نظارت‌های دیوانی

هنگامی که فضل بن سهل در تصدی وزارت در دوره مأمون قرار گرفت، سعی نمود تا نظام دیوانی را که خاندان برمکیان پیشتر برقرار کرده بودند و در اثر حذف سیاسی آنها دچار رکود شده بود، دوباره احیاء نماید از همین رو سعی در انسجام نظام دیوانی و اداری خلافت عباسی داشت. تا آنجا که برای حفظ اتحاد سیاسی در امور دیوانی سخن چینی را منع می‌نمود و آن را کاری مذموم می‌دانست. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۸۷) بر موجب و مقرری دبیران و عاملان افزود. والیانی که تا پیش از این و در دوره امویان ماهانه سیصد درهم و حتی کمتر دریافت می‌نمودند. (طبری، ۱۳۷۵: ۵۰۳۶/۱۱) وی جهت نظارت و کنترل دقیق بر والیان زیردستش که تا حدود بیست نفر می‌رسیدند و بر مناطق مختلف شرق حکومت می‌کردند، اقدام به افزایش حقوق آنها نمود تا جاییکه حقوق مأمورین زیر دستش به سیصد تا هزار درهم در ماه می‌رسید. درآمد سالیانه فضل به سه میلیون در سال می‌رسید. (زیدان، ۱۳۷۲: ۳۴۴/۱) هدف از این کار فضل بن سهل را می‌توان اینگونه تلقی نمود که وی به دنبال افزایش کارایی امور دیوانی بدست دیوانیان و جلب نظر آنها صورت گرفته است.

یکی دیگر از ساماندهی‌ها و اقدامات فضل بن سهل در نظام دیوانی خلافت عباسی، ایجاد یک شبکه جاسوسی گسترده بود. فضل بن سهل در زمانی که بین مأمون و امین رقابت برای گرفتن قدرت شکل گرفته بود عده‌ای جاسوس را در بغداد قرارداد تا اخبار و حوادث را نوشته و برای وی بفرستند. نظارت شدید فضل بن ربيع وزیر امین بر اوضاع شهر بغداد باعث شد تا وی از زنان برای انتقال گزارش‌های جاسوسان استفاده نماید. زنان ده به ده گزارش‌ها را در چوبی پنهان می‌نمودند و به دست پیک‌ها می‌رساندند. فضل بن سهل بدین گونه شبکه جاسوسی خود را در شهر بغداد و احتمالاً قلمرو تحت وزارت خویش سامان داده بود. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷۲/۱۶) فضل بن سهل با این شبکه بر افرادی که در جاهای مختلف می‌گمارد نظارت داشت و اگر فردی را که به کاری گماشته بود عملکرد نادرستی داشت مطلع می‌شد. (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۵۶) ایجاد شبکه جاسوسی نیز می‌تواند تحت تأثیر الگوهای پیشین و حکومتداری ایرانیان قبل از اسلام باشد که وی سعی در احیاء آن جهت موفقیت مأمون دارد. بعدها که مأمون خلافت را در دست گرفت از مکان‌های دور دست قلمرو خلافت همچون جاهای نزدیک مطلع بود، آگاهی او نسبت به اخبار قلمرو می‌توانست تحت تأثیر شبکه جاسوسی باشد که فضل بن سهل برقرار کرده بود. (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۳۵)

نتیجه

پیامدهای حضور آل سهل در منصب وزارت عمدتاً در حول دو محور مسائل علمی و دیوانی متمرکز می‌باشد. بنوسهل که به تقلید از برمکیان و تمامی خاندانهای دیوانی ایرانی اهل علم و علم دوست بودند حامی عالمان علوم مختلف بودند. حمایتی که باعث ورود یا ارتقاء جایگاه عالمان در دستگاه خلافت می‌گردید یا به شکل مالی انجام می‌گرفت، از همین رو همواره در پیرامون آنها عالمان مختلف جمع می‌شدند. آل سهل که تعلق خاطر شدیدی به علم نجوم و طالع‌بینی داشتند با حمایت خود زمینه ورود دانشمندان علم نجوم و منجمان را به دستگاه خلافت فراهم نمودند و موجبات رشد علم نجوم را فراهم آوردند. برادران سهل که خود نیز اهل شعر بودند و همواره بخاطر سجایای اخلاقی مورد تحسین و وصف شعراء قرار می‌گرفتند ادیبان و شاعران نیز در پیرامون آنها حضور می‌یافتند. نتیجه حمایت از ادیبان نیز منجر به تألیف آثار زیادی در بلاغت زبان عربی گردید. نهضت ترجمه و بیت‌الحکمه رخدادهای مهمی بودند که زمینه ساز تمدن اسلامی گردیدند. در این بین بنوسهل که همواره و با روشهای مختلف از دانشمندان علوم مختلف حمایت می‌نمودند، باعث رونق بیشتر دارالحکمه و انجام ترجمه و تألیفات بیشتری گردیدند.

همانطور که پیشتر بطور مبسوط بیان گردید یکی از پیامدهای حضور خاندان بنوسهل در تصدی وزارت در عصر خلافت عباسی، نقش آنها در تحولات دیوان‌سالاری می‌باشد. خاندان سهل که با همراهی و نزدیکی به برمکیان توانسته بودند در نزد آنها تجارب ارزنده بسیاری را کسب کنند و نسبت به مهارتهای دیوانی و دبیری اشراف بیشتری پیدا کنند در دوره مأمون در تصدی مناصب دیوانی و وزارت به کار گرفته شدند. بنوسهل به دلیل تجارب دیوانی و آنچه در نزد برمکیان آموخته بودند، علاوه بر آنکه موجبات پایداری خلافت مأمون را فراهم نمودند، باعث تحول در ساختار دیوانی خلافت عباسی شدند؛ خط دبیری و طرز نامه نگاری دچار تغییراتی شد. فضل بن سهل با الگو برداری از ساختار اداری پیش از اسلام، سعی نمود شیوه‌های نظارتی گسترده و مبتکرانه‌ای را در دیوان‌های خلافت اجرا کند عملکرد دیوانسالاران و همچنین حاکمان ایالات تحت نظارت شدید قرار گرفت. بنوسهل برای پیشبرد اهدافشان، عامل انسانی مورد نیاز خویش را از بین نخبگان دیوانی برجسته ایرانی بکار می‌گرفتند و زمینه ساز رشد آنها می‌گردیدند. همانطور که برمکیان زمینه ساز رشد بنوسهل گردیدند. در واقع بنوسهل سعی نمودند با نخبه‌گزینی دیوانی منش نخبه‌گرایی دیوانیان ایرانی را تداوم بخشند. آنها با نخبه‌گزینی خویش باعث شدند بسیاری از عوامل دیوانی و مورد اعتماد را در دستگاه دیوانی خلافت عباسی وارد نمایند.

منابع

ابن اثیر جزری (۱۳۷۱). تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.

ابن بابویه رازی، منتجب‌الدین علی بن عبیدالله (۱۳۶۶). الفهرست، محقق جلال‌الدین محدث، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.

ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا (۱۳۶۰). الفخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- ابن عبری (۱۳۷۷). تاریخ مختصر الدول، ترجمه عبدالمحمد آیتی، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن فقیه، احمد بن احمد (۱۳۷۹). ترجمه مختصر البلدان، محقق محمد رضا حکیمی، چاپ اول، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۴۶). الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، چاپ دوم، تهران: چاپخانه بازرگانی تهران.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۶۲). التفهیم لأوائل صناعه التنجیم، تهران: بابک.
- اذکایی، پرویز (۱۳۷۵). فهرست ماقبل الفهرست (آثار ایرانی پیش از اسلام)، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- الاصفهانی، محمود بن محمد بن الحسین (۱۳۶۴). دستورالوزاره، تصحیح رضا انزابی نژاد، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- بلعمی، ابوعلی (۱۳۷۳). تاریخنامه طبری، تصحیح محمد روشن، چاپ سوم، تهران: البرز.
- بهرامی، اکرم (۱۳۵۱). «خاندان سهل»، وحید، اسفند ۱۳۵۱، شماره ۱۱۱، صص ۱۳۵۴-۱۳۴۵.
- بیات، علی و خسروی، محمدرضا (۱۳۸۹). «نقش خاندان‌های برجسته ایرانی در فرآیند تعامل دو فرهنگ ایرانی - اسلامی تا سده چهارم هجری»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، دوره ۴۳، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۹، صص ۴۱-۲۵.
- جهشیاری، ابو عبدالله محمد بن عبدوس (۱۳۴۸). الوزراء و الكتاب، ترجمه ابوالفضل طباطبائی، تهران: بی‌نا.
- جهشیاری، محمد بن عبدوس (۱۹۸۸ م). الوزراء و الكتاب، بیروت: دارالفکر الحدیث.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۸۳). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۱۴۱۳ ه). تاریخ الأسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، طبع الثانیه، بیروت: دارالکتاب العربی.
- زرکلی، خیرالدین (۱۳۹۶ ه). الاعلام، بیروت: دارالعلم للملایین.
- زیدان، جرجی (۱۳۷۲). تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهر کلام، چاپ هفتم، تهران: امیرکبیر.
- سجادی، صادق (۱۳۹۱). «حسن بن سهل»، دائره المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۲۰، تهران: مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
- السمعانی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور (۱۳۸۲ ه). الأنساب، تحقیق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، طبع الاولی، حیدرآباد: مجلس دائره المعارف العثمانیه.
- شاه ملکی، رضا (۱۳۹۷). «نفوذ خاندان‌های ایرانی در عصر عباسیان و نقش آنان در بسط اندیشه ایرانی‌شهری»، فصل‌نامه جندی شاپور، سال چهارم، ش ۱۴، تابستان ۱۳۹۷، صص ۲۶-۱۳.
- شاهرخی، سید علالدین (۱۳۹۹). «واکاوی روابط فضل بن سهل با امام رضا»، شیعه شناسی، پاییز ۹۹، شماره ۷۱، صص ۹۶-۷۳.

- الصابی، ابی‌الحسین هلال بن المحسن (۱۴۰۶هـ). رسوم دارالخلافة، تحقیق میخائیل عواد، بیروت: دارالرائد العربی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، شانزده جلد، چاپ پنجم، تهران: اساطیر.
- طیب، فرشته (۱۳۹۷)، «خاندان آل سهل و اقدامات آنها در دوره خلافت عباسی»، تاریخ پژوهی، شماره ۷۴، صص ۶۶-۵۵.
- غبار، م (۱۳۲۴). «فضل بن سهل خراسانی». آریانا، سال سوم، شماره ۵، صص ۳۴-۳۹.
- فرامرز، امین (۱۳۸۸). «بررسی نقش خاندان ایرانی سهل در خلافت عباسی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
- _____ (۱۳۹۵). «فضل بن سهل سرخسی»، رشد آموزش تاریخ، بهار ۱۳۹۵، شماره ۲، صص ۵۸-۵۴.
- قفطی، علی بن یوسف (۱۳۷۱). تاریخ الحكماء قفطی، به کوشش بهین دارائی، تهران: دانشگاه تهران.
- مجم‌التواریخ و القصص (۱۳۷۸). مصحح ملک الشعراء بهار و بهجت رمضانی، تهران: کلاله خاور.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۶۵). التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۷۴). مروج‌الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ملایری، محمد مهدی (۱۳۷۹). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، شش جلد، چاپ ششم، تهران: توس.
- منشی کرمانی، ناصرالدین (۱۳۶۴). نسائم الاسحار من لطائف الاخبار در تاریخ وزراء، تصحیح میرجلال‌الدین حسینی ارموی، چاپ دوم، تهران: اطلاعات.
- نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی (۱۳۱۳). تجارب السلف، تصحیح عباس اقبال، تهران: فردین.
- نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (۱۳۶۳). تاریخ بخارا، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، چاپ دوم، تهران: توس.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۱). معجم‌الادباء، ترجمه عبدالمحمد آیتی، دو جلد، چاپ اول، تهران: سروش.
- _____ (۱۹۹۵م). معجم‌البلدان، چاپ دوم، بیروت: دار صادر.
- یدالله پور، مریم (۱۳۸۷). «حسن بن سهل»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۳، صص ۳۰۱-۲۹۸.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب ابن واضح (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چاپ ششم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۵۶). البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چاپ اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

یغمائی، عبدالکریم حکمت (۲۵۳۶). ذوالریاستین فضل بن سهل وزیر ایرانی مأمون، تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.

References

- Ibn Athir Jazri. (1992). *The Great Complete History of Islam and Iran*. translated by Abbas Khalili and Abolqasem Halat. Tehran: Scientific Press Institute. [persian].
- Ibn Baboyeh Razi, M.a.A. bin Ubaidullah. (1987). *Al-Fharst*, Mohaghegh Jalaluddin Muhaddith. Qom: Ayatollah Marashi Library. [persian].
- Ibn Taqatqi, Muhammad bin Ali bin Tabataba. (1981). *Al-Fakhri*, translated by Mohammad Vahid Golpaygani. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [persian].
- Ibn Ibri. (1998). *Short History of Al-Adwal*. translated by Abdul Mohammad Aiti. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [persian].
- Ibn Faqih, Ahmad bin Ahmad. (2000). *Short translation of Al-Baldan*. Tehran: Farhang Iran Foundation. [persian].
- Ibn Nadim, Muhammad bin Ishaq. (1967). *Al-Fahrest*. translated by Mohammad Reza Todjad. Tehran: Tehran Commercial Printing House. [persian].
- Abu Rihan Biruni, Muhammad bin Ahmad. (1983). *Al-Tafhim Lawael Al-Tanjim Industry*. Tehran: Babak. [persian].
- Azkaei, Parviz. (1996). *Pre-Islamic Index (Iranian works before Islam)*. Mashhad: Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation. [persian].
- Al-Isfahani, Mahmoud bin Muhammad bin Al-Hussein. (1985). *Tasturul Vezareh*. Tehran: Amir Kabir. [persian].
- Balami, Abu Ali. (1974). *Tabari's Chronicle*. Tehran: Alborz. [persian].
- Bahrami, Akram. (1972). "The Sahl Family", *Vahid*, March 1972, No. 111, pp. 1345-1354. [persian].
- Bayat, Ali and Khosravi, Mohammad Reza. (2009). "The role of prominent Iranian families in the process of the interaction of two Iranian-Islamic cultures until the fourth century of the Hijri", *Journal of the History of Islamic Civilization*, Volume 43, Number One, Autumn-Winter 2010, pp. 25-41. [persian].
- Jaheshiari, Abu Abdullah Muhammad bin Abdus. (1969). *Al-Mazir and Al-Katab*. Tehran: Bina. [persian].
- Jaheshiari, Mohammad bin Abdus. (1988). *Al-Wazir and Al-Kitab*. Beirut: Dar al-Fakr al-Hadith. [arabin].
- Dinevari, Abu Hanifah. (2004). *Akhbar al-Twal*. translated by Mahmoud Mahdavi Damghani. Tehran: Nei Publishing. [persian].
- Dhahabi, S.a.M.A. (1992). *The history of Islam and the deaths of celebrities and scholars*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [arabian].

- Zarkali, K. (1976). *Al-Alam*, Beirut: Dar al-Alam Lalmalayin. [arabian].
- Zidan, G. (1993). *History of Islamic Civilization*. translated by Ali Javaher Kalam. Tehran: Amir Kabir. [persian].
- Sajjadi, S. (2012). "Hassan Bin Sahl", *Islamic Encyclopedia*, Volume 20, Tehran: Islamic Encyclopedia Center. [persian].
- Al-Samaani, A.S. A.Karim bin M.bin.Mansoor. (1962). *Al-Ansab*. Tibb al-Awali, Hyderabad: Majlis Daira al-Maarif al-Uthmaniyah. [persian].
- Shah Maleki, R. (2017). "The influence of Iranian families in the Abbasid era and their role in the development of Iranshahri thought", *Jundi Shapur Quarterly*, Year 4, No. 14, Summer 2017, pp. 13-26. [persian].
- Shahrokhi, S.A. (2019). "Analysis of Fazl bin Sahl's relationship with Imam Reza", *Shia Science*. Fall 2019, No. 71, pp. 73-96. [persian].
- Al-Sabi, A.a.H.b.M. (1985). *Customs of Dar al-Khilafah*, researched by Mikhail Awad, Beirut: Dar al-Raed al-Arabi. [persian].
- Tabari, M. b. J. (1996). *Tabari's history*. translated by Abolqasem Payandeh. sixteen volumes. Tehran: Asatir. [persian].
- Tayeb, F. (2017), "Al Sahl family and their actions during the Abbasid caliphate", *Research History*, No. 74, pp. 55-66. [persian].
- Ghobar, M. (1945). "Fazl bin Sahl Khorasani". *Ariana*, third year, number 5, pp. 34-39. [persian].
- Qefti, A.b.Y. (1992). *Tarikh al-Hakma Qafti*, by the efforts of Behin Darai, Tehran: University of Tehran. [persian].
- The collection of chronicles and stories. (1999). Malek al-Shaara Bahar and Behjat Ramezani, Tehran: Kalaleh Khavar. [persian].
- Masoudi, .A.A.b.H. (1986). *Al-Tanbiyyah and Al-Ashraf*. translated by Abolqasem Payandeh Tehran: Scientific and Cultural Publishing House. [persian].
- Masoudi, Abulhasan Ali bin Hossein. (1995). *Moruj al-Zahb and Al-Jawhar mines* translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [persian].
- Malairi, Mohammad Mehdi. (2000). *Iran's history and culture during the transition from the Sassanid era to the Islamic era*, six volumes, sixth edition, Tehran: Tos. [persian].
- Secretary Kermani, Naseruddin. (1985). *Nasaim al-Ashar Man Lataim al-Akhbar in the history of ministers*, second edition, Tehran: Information. [persian].
- Nakhjavani, H. b. Sanjar. B. A.S. (1934). *The Experiences of the Salaf*, corrected by Abbas Iqbal. Tehran: Fardin. [persian].
- Narsakhi, A.B.M. (1984). *History of Bukhara*. second edition, Tehran: Tos. [persian].
- Yaqut Hamvi, Y.b.A. (2002). *Maajm al-Adaba*. translated by Abdul Mohammad Aiti. two volumes. first edition. Tehran: Soroush. [persian].

-
- Yadollahpour, M. (2008). "Hasan bin Sahl", Encyclopaedia of Islamic World. Vol. 13, pp. 298-301. [persian].
 - Yaqoubi, Ahmed.b.A.Y.I.Q. (1992). Tarikh Yaqoubi. translated by Mohammad Ebrahim Aiti. 6th edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [persian].
 - Yaqoubi, A.b.I. (1977). Al-Baldan, translated by Mohammad Ebrahim Aiti, first edition, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [persian].
 - Yaghmai, A.K.H. (1977). Zolriyasteen Fazl bin Sahl, the Iranian Minister of Mamoon, Tehran: General Department of Writing of the Ministry of Culture and Arts. [persian].